

ВІКТОРІЯ ЯВОРСЬКА, СВІТЛАНА

КУДЕЛІНА

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

У статті дається історичний огляд міграційних процесів в Україні, розглядаються питання, пов'язані з вивченням особливостей механічного руху населення та їх регіональних відмінностей в умовах сучасних суцільно-економічних трансформацій. Досліджуються питання систематичного скорочення населення, недоліки в розробці і проведенні демографічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, що потребує ретельного вивчення і аналізу головних тенденцій геодемографічного розвитку країни та окремих її регіонів.

Victoria Javorska, Svitlana Kudelina. The historical review of migratory processes in Ukraine. *In article the historical review of migratory processes in Ukraine is given, questions connected with studying features of mechanical movement of the population and their regional features in conditions of modern socioeconomic transformations are considered. The question of regular reduction of the population, imperfection in development and carrying out of a demographic policy both on state and on regional levels which requires careful studying and the analysis of the main tendencies of geodemographic development of the country and its separate regions are investigated.*

Актуальність теми. Міграції населення є важливим чинником суспільного розвитку. Здійснюючи вплив на економіку, народонаселення та інші соціальні системи, міграції сприяють їх ефективному функціонуванню. В умовах ринкової економіки і формування ринку праці вони стануть засобом активної підтримки територіально-галузевої збалансованості трудових ресурсів у національному господарстві.

Мета і завдання досліджень. Вивчити з суспільно-географічних позицій міграційні процеси в Україні - як внутрішні, так і зовнішні; зробити історичний огляд міграційних процесів.

Методи дослідження. Багатоаспектність явищ і різноманітних факторів, які аналізуються у роботі, зумовила необхідність взаємопов'язаного застосування в дослідженні системного підходу, статистично-демографічного, монографічного, абстрактно-логічного, картографічного, історико-географічного методів дослідження.

Основний зміст. Міжнародні міграції є широко розповсюдженим у світі явищем. Із розвитком транспорту і зв'язку вони охопили величезну масу людей. За даними Організації Об'єднаних Націй, майже 1000 млн. жителів Землі проживають не в тих країнах, де вони народилися. Пересування людей з однієї держави до іншої, як і будь-які інші переселення, мають на меті пошук сприятливіших соціальних та економічних умов життя, безпеки та стабільності. Вони є відображенням нерівності демографічного, економічного, політичного розвитку різних країн і регіонів, регулюють попит і пропозиції робочої сили на світовому ринку праці.

Таким чином, міжнародні міграції мають об'єктивні передумови, і тому суб'єктивні перепони на їхньому шляху, різні адміністративні заборони можуть лише вплинути на обсяг і напрямки міграційних рухів, деформувати їх, але не припинити взагалі.

Соціальні дослідження закономірностей міграційних рухів населення на різних етапах розвитку суспільства (від індустріального (аграрного) до постіндустріального) виявили

відмінності в інтенсивності й напрямках цих рухів. Була сформульована так звана концепція „міграційного переходу" (автор В.Зелінський). Згідно з нею, внаслідок у соціальному та економічному розвитку в міграції спостерігається п'ять етапів (табл. 1).

Міграції суттєво впливають на геодемографічну ситуацію. Вони тісно взаємозв'язані з відтворенням населення. „Міграційна рухливість детермінована певними подіями життєвого циклу людини, наприклад, закінченням навчального закладу, початком або завершенням трудової діяльності, служби в армії тощо. Демографічний цикл - укладання шлюбу, народження дітей, припинення шлюбу та інші події - становить важливу частину життєвого циклу. Тому демографічні параметри - статеві-вікова структура, шлюбний стан, кількість дітей у сім'ї та їхній вік - помітно впливають на міграційні процеси, вони є одним з істотних критеріїв виокремлення груп населення у вивченні міграцій" [2, с. 106].

Освоєння колись неозорих просторів Російської імперії супроводжувалося масовими переселеннями українців за межі України. За 1891-1900 роки переселенці з України становили 36 % усіх внутрішніх мігрантів імперії, у 1901-1910 роках їхня частка зросла до 49% і досягла 60% у роки перед Першою світовою війною. За період з 1896 по 1914 рік з 9-ти українських губерній за Урал переселилися 1,6 млн. осіб. З них 23% виїхали з Полтавщини, 17% - з Чернігівщини, 12% - з Київщини, 9% - з Херсонщини, 7% - з Таврії, 4, 5% - з Поділля, 4% - з Волині. У цей самий час почалася активна еміграція населення із західноукраїнських земель за океан, яка становила, з 1895 до 1913 року виїхало 413 тис. осіб.

Особливо значних розмірів набула українська міграція у радянський період. Насильницька колективізація 1929-1930 років супроводжувалася виселенням за межі України близько мільйона осіб; майже два мільйони людей були евакуйовані у роки війни у східні регіони СРСР. У повоєнний період великого розмаху набули переселення людей з України до Середньої Азії та Сибіру. Обмін населенням між Україною та іншими республіками колишнього СРСР, за винятком кількох останніх років, характеризувався усталеністю міграційних потоків і постійністю географії міграційних зв'язків. Головним партнером України щодо міграційного обміну всі ці роки була Росія, у першу чергу - Уральський, Центрально Чорноземний, Північнокавказький, Північно-Західний та Східносибірський регіони. Українська молодь брала активну участь в освоєнні цілини в Казахстані, виїжджала за комсомольськими закликами на гідроенергетичні будови в Сибіру, на спорудження Байкало-Амурської магістралі, промислові новобудови в країнах Балтії. Водночас Україна приймала переселенців з інших республік СРСР: частка міжреспубліканської міграції в прирості її населення впродовж трьох десятиріч становила близько 25% [2, с.244].

За часів авторитарного режиму, що намагався звести до мінімуму контакти громадян із зовнішнім світом, відгородитися від нього "залізною завісою", все ж не вдалося повністю припинити еміграцію. Люди виїжджали нелегально, використовуючи для цього відрядження чи туристичні подорожі, інколи свідомо порушували кордон, а потім зверталися до властей країни призначення з проханням про політичний притулок або ж шукали шляхів потрапити в єдиний можливий легальний канал виїзду - внаслідок об'єднання сімей. Оскільки близьких родичів за кордоном мали здебільшого представники окремих національних груп (євреї, німці, греки, вірмени), еміграція з України, як зрештою і з усієї території СРСР, мала, передусім, етнічний характер.

Цьому сприяла також позиція урядів Ізраїлю та Німеччини, що гарантували в'їзд і облаштування представників відповідних етносів, діяльність добре організованих і впливових єврейської, вірменської та інших діаспор.

Помітно збільшилася етнічна еміграція у 70-ті роки ХХ ст. Під тиском світової громадськості радянський уряд був змушений дещо послабити еміграційні заборони. Якщо за період після закінчення Другої світової війни і до 1970 року з України до Ізраїлю виїхало трохи більше двох тисяч осіб, то у 70-ті роки - майже 81 тис., причому 2/3 з них - у 1975-1979 роках [1, с.16]. Серед єврейської еміграції з СРСР громадяни України

порівняно з представниками інших республік СРСР займали значне місце. Це сталося внаслідок географічної близькості до кордону, а також того, що в Україні мешкає численна єврейська національна меншина, яка прагне до збереження сімейних зв'язків.

Міграція євреїв мала для України відчутні наслідки як за обсягом, так і за якісним складом. Серед дорослих емігрантів до Ізраїлю кожний четвертий мав вищу освіту. Тільки за 1980 рік з України виїхало 67 інженерів, 40 лікарів, 57 викладачів вищих шкіл, а також юристи, музиканти, художники, інші висококваліфіковані фахівці. Разом з батьками на постійне місце проживання за кордон виїжджала значна кількість дітей (приблизно чверть мігрантів). Це негативно впливало на віковий, професійно-кваліфікаційний склад єврейської національної меншини в Україні. Загалом, внаслідок еміграції, а також зумовлених нею несприятливих демографічних тенденцій, кількість громадян єврейської національності в Україні за період від 1970 до 1979 рр. зменшилася майже на 150 тис. осіб, або на 18,3%.

Не такою масовою, однак досить інтенсивною, була еміграція з України громадян німецького походження. За переписом населення 1979 р. в Україні проживало 34,1 тис. німців. За даними відділів віз і реєстрації МВС, у 70-і роки дозвіл на виїзд для постійного проживання за кордон отримало майже 3 тис. німців, тобто емігрував майже кожний десятий представник німецької національної меншини.

Таблиця 1

Етапи розвитку міграцій населення

Період розвитку суспільства	Етап розвитку міграції	Характеристика міграційних рухів
Доіндустріальний (початковий) період	Перший етап	Міграційні рухи обмежені. Незначні переміщення людей на невеликі відстані
Початок "демографічного" вибуху	Другий етап	Міграція із села в місто. Колонізація нових земель. Збільшення переміщень на великі відстані (часто у формі еміграції). Загальне посилення міграції. Розвиток сезонних міграцій.
	Третій етап	Збереження переміщень із села в місто. Прискорюється міграція між містами. Еміграція дещо скорочується. В цілому міграція посилюється, її види взаємодоповнюються.
Високий рівень технологічного розвитку	Четвертий етап	Міграція із села в місто зберігається на незначному рівні. Незворотна міграція висока, особливо у внутрішніх міжміських переселеннях. Починає розвиватися зворотний міграційних рух з міста в село (приміські території). Зберігається імміграція некваліфікованих робітників і висококваліфікованих фахівців, але переважно за рахунок функціонування міжнаціональних корпорацій.
Гіпотетична стадія	П'ятий етап	Характерна переважно міжміська

розвитку майбутнього суспільства		міграція та переміщення із міста в село. Зберігається міждержавна міграція. Посилення контролю з боку держави.
----------------------------------	--	--

Тривалий час міграційні потоки, їх динаміка й структура в Україні підтримувалися економічною політикою, зорієнтованою на екстенсивний тип господарювання; відсутністю вільного ринку житла, інституцією прописки, неможливістю виїзду за межі країни. Домінантою міграційних процесів в Україні у цей період був вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі. Загалом у 1961-1990 роках сільське населення України зменшилося за рахунок міграцій на 6,7 млн. осіб, або в середньому на 225 тис. осіб щороку. Проте у 1986-1990 роки щорічний міграційний вплив сільських жителів почав послідовно зменшуватися: в 1989 році він становив 124,0 тис. осіб, в 1990 році - 70,7 тис., в 1991 році - 36,4 тис. осіб. А з 1992 року вперше за повоєнні роки вплив населення із сільської місцевості змінюється на його приплив: позитивне сальдо міграції досягає цього року в українському селі 78,7 тис. осіб, а 1993 року, дещо зменшившись, все-таки зберігає позитивне значення -41,7 тис. осіб. З 1994 року тенденція до зменшення позитивного сальдо міграції в сільській місцевості триває, а його розмір досягає лише 0,5 тис. осіб.

Не такою масовою, однак досить інтенсивною, була еміграція з України громадян німецького походження. За даними перепису населення 1979 р., в Україні проживало 34,1 тис. німців. Впродовж 70-х років ХХ ст. дозвіл на виїзд для постійного проживання за кордоном отримало майже 3 тис. німців. Тобто, емігрував майже кожний десятий представник німецької національної меншини.

Багаторічний вплив сільської молоді в міста України та за її межі визначив деформацію всіх демографічних структур і процесів в сільській місцевості країни. Позаяк село залишали переважно молоді та працездатні люди, цей процес супроводжувався збільшенням частки осіб пенсійного віку, зростанням смертності сільського населення, скороченням його народжуваності, зниженням питомої ваги дітей і підлітків. Нерегульована міграція з села призвела до істотних деформацій не тільки вікової, але й статевій структури сільського населення в Україні. Відбулося поглиблення диспропорцій статей у низці вікових груп, що істотно погіршило ситуацію на сільському шлюбному ринку: у 1989 році у вікових групах від 16 до 40 років на кожні 1000 чоловіків припадало від 833 до 957 жінок відповідних вікових груп.

І якщо у сільській місцевості відзначено недобір жінок, то у місті, яке поглинало майже весь внутрішньореспубліканський приріст, був їх надлишок практично в усіх вікових групах. Диспропорції статей у населенні репродуктивного віку створюють труднощі щодо укладення шлюбів і супроводжуються достатньо високим рівнем позашлюбної народжуваності. Вона збільшилась від 7,9% у 1985 році до 13,1% у 1993 році від загальної кількості тих, хто народився в місті, й відповідно з 9,2% до 12,8% - у сільській місцевості.

Небувалий вихід селянства з українського села, який почався ще у 20-ті роки ХХ ст. й тривав до недавнього часу, визначив деформацію всіх демографічних структур у сільській місцевості України. Зменшилися абсолютні та відносні розміри населення працездатного віку: воно становить сьогодні менше половини серед сільських жителів (48,9%), в його структурі відбулося зрушення на користь старших вікових груп. У сільській місцевості постала регресивна вікова структура населення, яка не забезпечує його розширене відтворення: без припливу ззовні чисельність мешканців села неухильно знижувалася. Демографічна ситуація в сільській місцевості постійно погіршувалась. За 1959-1993 роки частка осіб пенсійного віку в сільській місцевості України збільшилась у 1,9 раза. І якщо на 1000 сільських жителів працездатного віку в 1959 р. припадало 276 пенсіонерів, то у 1993 р. - вже 594. Це співвідношення зросло у 2,2 раза [2, с. 245].

Безпосереднім підсумком перерозподілу жителів із сільської місцевості у міста України є радикальна зміна їх розселення. В Україні сформувалася система регіонів з високою концентрацією міського та сільського населення. Вони приурочені до найскладніших транспортних структур України. Висока концентрація населення в районах індустріального розвитку та зосередження транспортної інфраструктури вкрай небажана з погляду забезпечення ядерної безпеки країни (мається на увазі як загроза ядерної експансії ззовні, так і екологічної катастрофи, подібної до чорнобильської). Формування в межах України обширних слабозаселених регіонів, в яких виведені з господарського обігу значні площі земель також не бажане. Безпосередні й побічні втрати врожаю зростають з кожним роком, що за умов економічної кризи неприпустимо.

З початком т.з. перебудови в Україні, як і в інших республіках СРСР, активізувався рух за демократизацію суспільного життя, пожвавилися зв'язки із закордоном. З 1987 р. почала діяти інструкція щодо оформлення виїзних документів, яка значно розширила можливості виїзду людей з причини возз'єднання сімей. Цією інструкцією допускалося видавати дозволи на виїзд за запрошеннями не тільки безпосереднім родичам - батькам, дітям, чоловікам, дружинам, але й братам, сестрам тощо. Закон СРСР «Про в'їзд і виїзд» став початком перегляду політики режиму відносно еміграції. З його прийняттям держава відмовлялася від надання своїм громадянам дозволу на еміграцію, залишаючи за ними право на вибір країни проживання, а також від трактування емігрантів як зрадників батьківщини, що самим фактом еміграції позбавлялися всіх громадянських прав. Новий Закон гарантував емігрантам збереження радянського громадянства, а також житла, майна на території СРСР, крім того, можливість повернення на батьківщину. Новим у Законі було також надання громадянам права на тимчасовий виїзд за кордон у так званих особистих справах, що раніше не дозволялося.

Лібералізація режиму виїзду відбулася одночасно з активними пропагандистськими діями провідних західних держав у напрямку підтримки демократичних перетворень у СРСР, серед них - і здійснення права на вільне пересування.

Після 1987 р. виїзд на постійне місце проживання за кордон став швидко збільшуватись. Якщо у 1987 р. органами МВС СРСР було видано 39,1 тис. дозволів на еміграцію, то у 1990 р. - 452,3 тис. або в 11,5 раза більше. Переважали в основному етнічні причини виїзду. Його більшість становили євреї - 34,5% (в основному з Росії та України), на другому місці - німці - 28,8% (в основному з Росії та Казахстану), третіми серед емігрантів були росіяни - 12,4%. Українці склали лише незначну частку серед виїжджаючих з СРСР - 3,4%.

Проте темпи еміграції з України зростали навіть швидше, ніж загалом з СРСР.

У 1987 р. дозвіл на виїзд на постійне місце проживання за кордон отримало 5,4 тис. громадян України (серед них для виїзду до Ізраїлю - 3 тис.), у 1988 р. - 13 тис. (до Ізраїлю - 10 тис.), у 1989р. - 36,5 тис. (до Ізраїлю - 33,2 тис.).

Найбільша кількість дозволів видана у 1990 р. - 73 тис. (до Ізраїлю 68 тис.) [1, с. 16]. Разом з батьками виїхало понад 22 тис. дітей. Загальна кількість емігрантів перевищила 90 тис. осіб, що майже у 15 разів більше, ніж у 1987 р. Швидке збільшення еміграції з України призвело до зростання питомої ваги українських громадян серед усіх емігрантів з СРСР. Якщо у 1987 р. вона становила 17,0% від усього потоку, то у 1990 р. - 21,1%. За цим показником Україна лише поступалася Росії (22,9%). Якщо ж взяти кількість емігрантів у відношенні до кількості населення, то для України цей показник був набагато більшим. Кожний п'ятий, хто покинув СРСР у 1990 р., виїжджав з України.

Щодо напрямків еміграції, то переважна більшість емігрантів виїжджала до Ізраїлю. Емігрували також і до інших країн, передусім до США, ФРН, Угорщини, Чехословаччини, Польщі, Греції, тобто до країн, що є материнськими для відповідних національних меншин в Україні.

Можна припустити, що до цих країн еміграція мала переважно етнічний характер.

Із поступовим полегшенням процедури оформлення документів, спрощувалась і система

обліку емігрантів з боку відповідних органів. Не фіксувалися стать, національність, професійний і освітній рівень емігрантів. Відомості про склад емігрантів, хоча і досить умовні, існували лише до 1990 р. Серед громадян України, що отримали дозвіл на виїзд для постійного проживання за кордоном впродовж 1990 р., службовці становили 40,6%, робітники - 23,0%, колгоспники - тільки 0,1%. [1, с. 17]. Про високий освітній і соціальний статус емігрантів свідчать також дані про країни прийому. Наприклад, серед колишніх радянських громадян, що як біженці прийняті у 80-ті роки ХХ ст. Канадою, 21,4% осіб мали вищу освіту. Вони мали найвищий освітній рівень серед усіх груп іноземців, що в'їхали до Канади за цей період.

Щодо руху самих українців у межах території колишнього Радянського Союзу, то наприкінці 1980-х років розміри прибулих в інші республіки з України зменшуються, зростає потік мігрантів-українців у зворотний бік, а з 1990 року починається зниження абсолютних та відносних розмірів українського населення в усіх республіках, за винятком України, Російської Федерації, Білорусі. Основна маса українців повертається в Україну: їхня частка у міграційному прирості міського населення досягає у 1990 р. 76,9% (або 150,8 тис. осіб). У містах Росії в 1990 р. осіли 26,9 тис. українців, що переселилися сюди з інших республік СРСР. Постійними мешканцями Білорусі стали лише 2,4 тис. українців.

За даними Міністерства статистики України, яке досліджувало наприкінці 1991 р. причини міграції населення в Україні, 70,8% тих, хто переселився у її межі, були вихідці з Росії, 6,4% - з Молдови, 2,2% - з країн Балтії, 3,6% - з Грузії, 3,4% - з Азербайджану, 1,6% - з Вірменії, 3,3% - з Казахстану, 4,0% - з Білорусії, 4,7% - з країн Середньої Азії. Основна частина мігрантів, що переселилися в Україну (49,6%), мотивувала свій переїзд сімейними обставинами, 18,8% - зміною місця роботи, 12,6% - загостренням міжнаціональних відносин, 12,4% - необлаштованістю побуту, 9,1% - необхідністю зміни клімату в зв'язку зі станом здоров'я [2, с. 24]. Такі параметри характеризують міграційний процес наприкінці 1991 р. На початку літа 1991 р. розпалюється збройний конфлікт у Придністров'ї, в Україні з'являються біженці, у кінці липня їхня кількість становила близько 60 тис. осіб.

У 1989 р. починається повернення в Україну кримських татар із Середньої Азії, куди вони були депортовані у 1944 році. На початок 1995 року до Криму повернулося вже 238 тис. кримських татар і 12 тис. депортованих разом з ними вірмен, греків, болгар, німців. У місцях депортацій, переважно в Узбекистані, чекають на повернення ще 220 тис. кримських татар і близько 100 тис. вірмен, болгар, греків і німців. Водночас розширюється еміграція населення з України, яка має переважно етнічне забарвлення: виїжджають євреї, німці, греки, вірмени. У 1980 році назавжди виїхало з України 6,8 тис. осіб, у 1988 році - 17,7 тис., у 1989 р. - 50,0 тис., а у 1990 р. - вже 95,4 тис. осіб. Але всі ці роки приплив населення в Україну перевищував його відплив [10, с. 245].

У 1991 р. виїзд з України дещо зменшився. Було видано майже 70 тис. (разом з дітьми) дозволів (до Ізраїлю 48,5 тис. або 70%). Водночас істотно збільшився виїзд до США (разом з дітьми - 15,4 тис. осіб), ФРН (2,1 тис. осіб). Разом до обох країн виїхало понад чверті усієї кількості емігрантів.

Частина дозволів, виданих у 1991 р., а також у попередньому році так і не була використана. Еміграцію уповільнила війна у Перській затоці та пов'язане з нею загострення міжнародної ситуації. Крім того, почала даватися взнаки обмеженість бази етнічної еміграції, її ресурси поступово вичерпувалися. Так, за даними перепису населення у 1989р. кількість громадян України єврейської національності, порівняло з результатами перепису 1979р., скоротилася на 23,1%, поляків - на 15,1%, греків на 5,3%, чехів на 1,7%, угорців на 0,8%. Вплинули на інтенсивність еміграції розвал Радянського Союзу і проголошення незалежності України. Надії на покращення життя, владнання питань громадянства та власності дещо пригальмували еміграцію.

У 1992 р. нові тенденції в еміграції стали виразнішими. Було видано 35,2 тис. дозволів на виїзд для постійного проживання за кордоном. Разом з дітьми обсяги еміграції

становили 44,4 тис. осіб, з них до Ізраїлю прямувало 13,7 тис. осіб, або одна третина, до США - 20 тис., ФРН - 6,5 тис. осіб. Це свідчить про те, що еміграція з України втратила свій етнічний характер, набувала економічної спрямованості, переважно до розвинених і багатих країн.

Із 1993 р. виїзд з України до інших країн на постійне місце проживання фіксувався окремим рядком державної міграційної статистики. Ці показники стосувалися здійснених виїздів і тим самим відрізнялися від даних ВВІР, які фіксували кількість оформлених для виїзду документів. Державна статистика охоплювала виїзд як громадян, так і не громадян України, отже також не дозволяла точно встановити дійсний обсяг еміграції з України.

За даними Мінстату, у 1993 р. з України до інших країн виїхало і виписалося з місць попереднього проживання 48 тис. осіб. Серед них 33% емігрантів виїхало до США, 29% - до Ізраїлю, 17% - до Німеччини. Якщо порівняти державну міграційну статистику та статистику ВВІР, то виявляється, що до Ізраїлю виїхало менше людей, аніж отримало дозвіл на виїзд. Отже, не всі видані дозволи використовувалися. Водночас використаних дозволів на виїзд до ФРН та США було набагато більше.

Вперше у 1993р. Державна статистика зафіксувала національний склад міжнародних мігрантів. На кожні сто вибулих припадало 46 євреїв, 20 українців, 13 росіян. 9,5 тис. євреїв, або 43%, прямувало до Ізраїлю, 9,2 тис. (42%) - до США, 2,7 тис. (12%) - до Німеччини. Українців найбільше вибуло до США - 4 тис. (43%), Ізраїлю - 2 тис. (21%) та Німеччини - 1,8 тис. (19%) [1, с. 17]. Таким чином, перетворення еміграційного руху з України з етнічного у такий, що зумовлений іншими причинами, передусім соціально-економічними, простежується у двох параметрах. По-перше, кількість євреїв серед емігрантів скорочується і складає менше половини. По-друге, до Ізраїлю виїхало менше половини євреїв-емігрантів, тобто етнічна приналежність не була визначальною для їхнього виїзду.

Становлять інтерес дані про внутрішній розподіл еміграції. Серед осіб, які отримали дозвіл на виїзд за кордон для постійного проживання у 1987-1993 рр., найбільше було мешканців Києва (64,9 тис., або 25% від усіх емігрантів). Чимало виїжджало з Одеської (16,2%), Харківської (7,8%), Дніпропетровської (6,4%) областей. Найменше було емігрантів з Сумської, Тернопільської, Кіровоградської областей (0,2-0,5% з кожної). Впродовж семи років найбільші міста України - Київ, Одеса, Харків - утримували першість серед показників еміграції. Значним також був виїзд з Чернівецької та Житомирської областей, де було досить численне єврейське населення. Найменше емігрантів виїхало із переважно аграрних областей України.

Якщо зіставити кількість емігрантів із чисельністю населення, тобто визначити за нормою еміграції, то тут на першому місці перебуває столиця України, яка внаслідок виїзду людей на постійне проживання за кордон втратила 3,18% населення. Друге місце посідає Одеська область, з якої емігрувало 2,08% населення, далі - Житомирська (1,23%), Чернівецька (1,10%) області.

Норма еміграції приблизно співпадає з часткою єврейського населення у національній структурі регіонів. Так, за переписом 1989 р., у Києві було 3,9% євреїв, серед жителів Одещини - 2,6%, Житомирщини - 1,4%, Чернівецької області 1,8%. Чимала кількість виїздів із Дніпропетровської і Харківської областей також пов'язана з етнічним складом населення. Євреї, за даними перепису, склали тут відповідно 1,5 і 1,3% мешканців [1, с. 18].

На розподіл еміграції з областей України вплинула чорнобильська катастрофа. Найбільше постраждали від неї Житомирська, Чернігівська, Київська області та м. Київ. Питома вага жителів цього регіону серед усіх емігрантів у 1988 р. складала 34,1%, у 1989 р. - 30,8%, у 1990 р. - 30,3%, у 1991 р. - 45,7% [7, с. 18]. Як зазначалося, через ускладнення міжнародної ситуації та інші причини, у 1991 р. обсяг еміграції з України почав скорочуватися. Але це не стосується «чорнобильської зони». Кількість осіб з Києва та Київської області, що отримали дозвіл на виїзд у 1991р., збільшилася не тільки відносно,

але й абсолютно і була вдвічі більшою, ніж у 1990 р. Зростання еміграції з Київської області продовжувалося і пізніше, її мешканцям у 1993р., було оформлено документів на виїзд для постійного проживання за кордон на третину більше, ніж у 1990 р. Досить високий рівень еміграції з Житомирської області. У 1993 р., вона становила 7,6% від обсягу емігрантів з України. За кількістю від'їжджаючих Житомирщина не поступається Дніпропетровській та Харківській областям, людність яких відповідно у 3 і 2 рази більша. За цим показником її випереджають лише Київ та Одеса.

У першому півріччі 1994 р. негативне сальдо міграції в країні становило 69,7 тис. чоловік. Переважна частина мігрантів (68%) виїхала в країни СНД і Балтії, серед них більшість (83,7%, або 139,3 тис. осіб) становили мігранти, котрі виїхали до Росії, їх кількість перевищила у 2,1 рази розміри тих, хто переселився з Росії до України. Частка мігрантів, які переїхали з України в Молдову та Білорусь, незначна, вона становила лише по 3,3% до кожної з цих країн. Потік тих, хто переселився в Україну з країн СНД та Балтії, перевищував розміри міграційного потоку з України. Обсяг чистої міграції становив 16,5 тис. осіб, з них 25% переїхали в Україну з Узбекистану, 17% - з Казахстану, 16% - з Грузії, 14% - з Вірменії [2, с. 246].

Серед емігрантів до країн СНД і Балтії переважали росіяни (76 тис. осіб, або 55%), відтак українці (41 тис., або 29%) і білоруси (3 тис., або 2,2%). Росіяни та українці вирушали переважно до Росії, відповідно 95% і 89%, білоруси - до Білорусії (60%), молдовани - до Молдови (75%). Серед загалу прибулих в Україну переважали українці - 36 тис. осіб (39%), росіян було ненабагато менше - 32 тис. (35%). Кримські татари становили 4 тис. осіб (4,6%), а вірмени - 3 тис. осіб (3,4%). 73% українців переселилися з Росії, 6% - з Казахстану, 5% - з Молдови. Росіяни переїхали переважно з Росії, кримські татари - з Узбекистану, вірмени - з Вірменії. 90% мігрантів, котрі прибули з країн Балтії, становили росіяни та українці [10, с. 246].

Із 4,3 тис. осіб, що вибули до Німеччини 40% становили євреї й тільки 19% - німці. Із 183 мігрантів, вибулих у Польщу, 56% репрезентовані українцями й лише 22% - поляками. Із 124 осіб, які обрали місцем майбутнього помешкання Словаччину, тільки 4,8% були словаками, натомість 79% тих, хто переїхав в цю країну - українці. Із 4,6 тис. прибулих до України більшість (1,7 тис. або 37%) приїхала з Німеччини. Понад половину з них (65%) - українці, що повернулися в складі контингенту військовослужбовців, та члени їхніх сімей. Міграція за межі України тривала весь 1994 рік. За цей час населення країни зменшилося внаслідок від'ємного міграційного балансу на 143,2 тис. осіб, більшість емігрантів прямувала до Російської Федерації. Еміграція в США і Канаду цього року досягла 18,1 тис., в Ізраїль - 21,7 тис., Німеччину - 9,3 тис., Австралію - 0,8 тис. осіб. Серед емігрантів переважали євреї, росіяни, українці, німці. У Російську Федерацію з України в 1994 році виїхало 147,6 тис. росіян і 77,0 тис. українців, до Німеччини вирушило 1,7 тис. німців, шукати щастя у США помандрувало 9,2 тис. євреїв, 4,8 тис. українців та 2,5 тис. росіян.

Тенденція до еміграції з України зберігалася й у першому півріччі 1995 року, впродовж якого чисельність жителів України скоротилася за рахунок еміграції на 40,8 тис. осіб, в тому числі в міських поселеннях - на 29,3 тис., а в сільській місцевості - на 11,5 тис. осіб. Майже 80,0% вибулих за межі України обрали як нове місце проживання країни колишнього СРСР, передусім, Росію. Головна частка вибулих - 68,7% - особи працездатного віку. Серед прибулих переважали іммігранти з ближнього зарубіжжя, їхня частка досягла 96,0%. Головним партнером України з міграційного обміну, як і колись, залишається Росія, яка дала нашій країні у першому півріччі 1995 року 66,0% усієї імміграції з цих країн [2, с. 249].

Значні імміграційні процеси в Україні в останні роки пов'язані з поверненням репресованих народів, а також військовослужбовців, переміщенням біженців із зон збройних конфліктів тощо.

За офіційними даними, нині в Україні еміграція перевищує імміграцію. Разом з тим,

постійно зростає чисельність нелегальних іммігрантів з країн, що розвиваються. За офіційною статистикою, в Україні у 1997 році мешкало 350 тис. нелегальних іммігрантів. Вони є однією з причин зростання злочинності, наркоманії, проституції, епідемій. Деякі експерти вважають, що нелегальних іммігрантів в Україні набагато більше, ніж їх реєструє офіційна статистика (до 3,5 млн. осіб) [2].

Дані про еміграцію з України за 1994-1996рр., свідчать про її кількісну стабілізацію, а також зміну залежно від економічної ситуації. Саме з цим можна пов'язати деяке збільшення виїзду в 1994р. - 58,6 тис. осіб, а також його скорочення у 1995 р. - 54,0 тис. осіб. Впродовж 1994-1996рр. до Ізраїлю виїхало 42% тієї кількості осіб, що емігрувала за кордон, до США - 31%, до Німеччини - 20%. Питома вага євреїв серед емігрантів продовжувала скорочуватися (1994 рр. - 46%, 1995 р. - 42%).

Водночас питома вага українців зростала (1994 р. - 20%), 1995 р. - 25%) [1, 18].

Продовжується також перерозподіл емігрантів-євреїв на користь розвинутих західних країн. Так, якщо у 1994р. до Німеччини виїхало 12% з них, то у 1995 р. - 16%.

Економічну природу еміграції з України підтверджують також соціальні дослідження (майже 70%) респондентів різних опитувань вважають, що до еміграції призводять економічні причини. Проблеми етнічного характеру суттєвого значення не мають [3].

Негативним для України є «відплив мозку». З 1992 р. Мінстат України проводить статистичний аналіз міграції за кордон учених. За 1992-1995рр. емігрувало 265 докторів наук. Майже 40% з них були докторами фізико-математичних та медичних наук, понад 20% - технічних наук. За даними Президії Національної академії наук України, впродовж 1995-1996рр. за кордон виїхало близько 2 тис., співробітників академії, які мали докторські або кандидатські вчені ступені. Важливо підкреслити, що на тлі загального зменшення еміграції, виїзд вчених зростає. Дослідження цієї еміграції свідчать, що з підвищенням кваліфікації вчених вона стає інтенсивною, оскільки висококваліфікованим фахівцям легше отримати дозвіл на в'їзд до країн Заходу, де правила прийому іноземців стають дедалі жорсткішими.

Чи збережеться ця тенденція, чи продовжуватиметься відплив населення з України, чи зросте еміграція до країн далекого зарубіжжя, покаже час. Тільки тоді можна буде зробити висновок про характер міграційного тренду. Загалом же дедалі більша еміграція населення з України - тривожний симптом, який відображає не стільки зростання національної самосвідомості емігрантів, скільки погіршення економічної, екологічної і соціально-політичної ситуації в Україні. Ті, хто виїздить з України, як правило, є молодими й добре освіченими людьми, їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу держави. Еміграція творчої, наукової, гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції за межі України, досягнувши на певному етапі критичної маси, створює серйозні перешкоди для національного відродження країни. Україна як велика європейська держава потребує зміцнення своєї національної культури. Реальні масштаби і наслідки демографічних і міграційних процесів на сьогодні неможливо оцінити належним чином через відсутність адекватної інформації. Тому 5-14 листопада 2001 року за дорученням Президента України було проведено перший Всеукраїнський перепис населення. Слід зазначити, що перепис населення - єдине джерело унікальних даних про численність населення, його віковий, статевий, національний, мовний, шлюбний склад, розподіл за рівнем освіти, зайнятістю, джерелами засобів існування, міграційною активністю тощо. Тому більшість країн світу визначають перепис населення як захід надзвичайної важливості для оцінки та прогнозування соціально-економічного розвитку держави.

Для поліпшення демографічної ситуації Президент України, Верховна Рада та уряд вживають конкретні заходи - приймають закони, але демографічна політика обмежена фінансовими можливостями і переважно спрямована на розв'язання проблем сім'ї, жінок, дітей і молоді. У практику державного управління необхідно запровадити принципи орієнтації розвитку країни, передусім, на інтереси населення та сім'ї, на забезпечення умов

їх всебічного розвитку та самореалізації.

Нині для міграційних потоків населення України на внутрірегіональному та міжрегіональному рівнях характерне деяке зменшення міграційної активності. Так, якщо у 1991 році в межах областей держави змінили місце проживання 594,2 тис. осіб, то в 1998 році чисельність тих, що змінили місце проживання всередині регіонів України, становила 447,3 тис. осіб, що на 146,9 тис. осіб або на 24,7%, менша. Деяко змінилась також інтенсивність обміну населенням між регіонами країни: на постійне проживання до інших регіонів у 1998 році виїхало 305,5 тис. чол. і 279,5 тис. чол., що на 49,3 тис. чол., або 13,9% менше вибулих і на 106,3 тис. чол., або 27,5% менше прибулих мігрантів [5, с. 38].

Висновки. У роки державної незалежності України характер, склад та спрямованість внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків у зв'язку з трансформацією суспільно-економічних відносин, демократизацією суспільного життя, спрощеністю виїзду за кордон та зміни місця проживання, економічною кризою та падінням життєвого рівня населення зазнали суттєвих змін і набули нового значення. Для сучасних міграцій населення України характерною є зміна як спрямованості, так й інтенсивності міграційних потоків.

По-перше, в 2-3 рази зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції до великих міст України (Києва, Харкова, Одеси), у міських агломераціях Донбасу і Придніпров'я, а також у західних областях.

По-друге, практично припинився масовий відплив сільських жителів до міст, а натомість існує переорієнтація міграційних потоків населення з міських поселень у сільську місцевість. За 1991-1998 роки завдяки міграційним процесам чисельність сільського населення збільшилась на 174 тис. осіб, з яких 50,3 тис. склали особи, що брали участь у міжрегіональних міграційних потоках „місто-село" [5, с.39].

По-третє, у кілька разів зросли обсяги сезонної трудової міграції та трудових поїздок населення за кордон.

У сучасних умовах криза міграції в Україні знаходить своє відображення у зменшенні інтенсивності як внутрірегіональної, так і міжрегіональної міграції.

Література

1. Малиновська О. Україна і світ: Характер і напрямки еміграцій // Відродження. – 1999. - № 3. - С. 13-17.
2. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. ВНЗ. – К.: АртЕК, 1997. – С. 231-235.
3. Про іміграцію: Закон України, 7 червня 2001р. // Офіц. вісник України. – 2001. - № 27. – С.1-8.
4. Романюк М. Міграції населення України // Економіка України. – 1999. - № 9. – С. 38-44.
5. Стасюк М., Крюковський. Вплив міграційних процесів на основні демографічні показники в Україні // Україна: аспекти праці. – 2004. - № 5. – С. 40-45.